

اجتہاد کا تاریخی پس منظر

اجتہاد کی حقیقت

جناب مولانا محمد تقی امینی صاحب سلم یونیورسٹی علی گڑھ

”اجتہاد“ کے لغوی معنی کسی بات کی تحقیق میں انتہائی جدوجہد کرنا۔ کلام عرب میں یہ لفظ اسی

جدوجہد میں استعمال ہوتا ہے جس میں محنت شاقہ برداشت کرنی پڑے چنانچہ:

اجتہد فی حل الرحاء چکی سپاٹ اٹھانے میں اس نے جدوجہد کی۔

کہنا صحیح ہے اور:

اجتہد فی حل خردلۃ مائی کا دانہ اس نے اٹھانے میں جدوجہد کی۔

کہنا صحیح نہیں ہے۔

اگر مجتہدین نے اجتہاد کی یہ تعریف کی ہے۔

اجتہاد کی تعریف ہوا استفراغ الجہد شرعی احکام کی معرفت حاصل کرنے یا

و بذل غایۃ الوسع املے جزئیات پر ان کو منطبق کرنے میں خالی ملا

درک الاحکام الشرعیۃ ہو کر خرد فکر کی انتہائی طاقت صرف

واما فی تطبیقہا کرتا۔

اس طرح اجتہاد کے اصلاً دو مواقع ہیں:-

۱) جو مسائل موجود نہیں ہیں ان کا حل دریافت کرنا۔

۲) جو اسلئے شاطبی۔ الموافقات ج ۳ کتاب الاجتہاد۔

(۲) جو مسائل موجود ہیں ان کا موقع و محل متعین کرنا۔

پہلے میں چوتھ نئے مسائل کا حل تلاش کرنا ہوتا ہے اس بنا پر غور و فکر کی زیادہ طاقت صرف ہوتی ہے اور دوسرے میں مسائل موجود ہوتے ہیں صرف موقع و محل متعین کر کے قابل نفاذ بنانا ہوتا ہے اس بنا پر زیادہ طاقت نہیں درکار ہوتی بلکہ کم بہ ہی صورت حال واضح ہو جاتی ہے۔ غالباً اسی فرق کی وجہ سے اجتہاد تام و ناقص کی دو قسمیں کی گئی ہیں۔

فان ناقص هو النظر المطلق في تعرف
الناقص وہ النظر المطلق فی تعریف
الحکم و تختلف مراتبه بحسب
الحکم و مختلف مراتبہ بحسب
الاحوال و التام هو استنفار
غور و فکر میں کمی بیشی کے مراتب مختلف ہوتے
القوة النظرية حتى يحس الناظر
ہیں تام وہ ہے جس میں غور و فکر کی انتہائی
من نفسه عن مزيد طلب
طاقت صرف کی جائے کہ اس سے زیادہ میں مجتہد
اپنے کو عاجز محسوس کرے۔

اجتہاد کی پہلی شکل ہو یا دوسری۔ اس میں غور و فکر کی انتہائی طاقت درکار ہوتی ہے۔ اس سے کم کی ضرورت ہو۔ دونوں صورتوں میں فقیہ (صاحب فہم) کا غور و فکر معتبر ہو گا۔ غیر فقیہ سے اس رسائی اور فہم الہام کی توقع نہیں ہوتی، جو اجتہاد کے لیے مطلوب ہے۔

ومن الفقيه احتراز من بذل الطاقة
من غیر فی ذلک فانہ لیس
محنت و جدوجہد سے احتراز مقصود ہے کیونکہ
اجتہاد اصطلاحی میں اس کا شمار نہ ہو گا۔

فقہ ہر عالم و مفتی نہیں ہوتا، بلکہ اس کے لیے خاص نظریہ و صلاحیت درکار ہے:

لع ابن بدران دمشقی۔ المدخل الی مذہب الامام احمد بن حنبل۔ عقد نقیذ فی الاجتہاد و التعلیل۔

۳۔ تقریر و التبیح ۳۔ المقالة الثالثة۔ فی الاجتہاد۔

الفقیہ العالم الذی یشتق الاحکام فقہ وہ عالم ہے جو احکام کا تجزیہ کرتا ان کے
و یفتش عن حقائقہما استغلق حقائق کی تفتیش کرتا اور ان کے مشکل
منہا ہے امور کو واضح کرتا ہے۔

فقہ کے لیے معاملہ فہمی و دنیوی مصلحت شناسی ضروری ہے۔
فقہیہا فی مصالیح الخلق فی الدنیا۔ دنیوی امور میں خلق خدا کی مصلحتوں کا وہ رمز شناس ہو۔

اس فرق کو عطار و طبیب کے فرق سے سمجھا جا سکتا ہے۔ عطار کا کام زیادہ سے زیادہ اچھی
دوائیں جمع کر کے تقسیم کر دینا ہے، جبکہ طبیب کا کام دوا کی جانچ پڑتال کرنا، مرض کا پتہ لگانا اور
مرض و مریض کا مزاج معلوم کر کے اس کی مناسبت سے دوا تجویز کرنا ہے۔

قرآن حکیم سے اجتہاد کا ثبوت | اجتہاد کے ثبوت میں قرآن حکیم کی یہ آیتیں پیش کی جاتی
ہیں :-

وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ
شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا
كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ
اور جس جگہ بھی آپ نکلیں اپنا منہ مسجد حرام کی
طرف کر لیجیے اور جہاں بھی تم رہو اپنا منہ مسجد
حرام کی طرف کر لیا کرو۔

مسجد حرام سے دوری کی صورت میں جبکہ وہ نظر کے سامنے نہ ہو اس کی طرف رخ اجتہاد (ظن و تخمین)
ہی کی بنا پر ہوتا ہے۔ نماز عیسیٰ اہم عبادت میں جب یہ حکم مسلم ہے تو زندگی و معاشرے کے دیگر مسائل میں
بدرجہ اولیٰ ہو گا۔

فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ بَشِ
بس اعتبار کرو اے آنکھوں والے۔

فقہی لحاظ سے اعتبار کا یہ مطلب بیان کیا گیا ہے۔

وَالشَّيْءُ إِلَى تَغْيِيرِهِ
کسی شے کو اس کی نظیر کی طرف لوٹانا۔

۱۔ علامہ ابن حجر عسقلانی، کتاب الفتن، ج ۱، صفحہ ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱،

یعنی جو حکم اس کی نفیر کا ہے وہی حکم اس سے کافر دینا۔

وَأَنذَرْنَاكَ الذِّكْرَ لَتَبَيِّنَ ۖ
لِلنَّاسِ مَا نَزَّلَ إِلَيْهِمْ وَكَلَّمَهُمْ
يَتَفَكَّرُونَ ۖ

ہم نے آپ پر الذکر قرآن اتارا تاکہ جو چیز
لوگوں کی طرف بھیجی گئی ہے آپ ان کے سامنے
سیان کر دیں تاکہ خود وہ غور و فکر کریں۔

”كَلَّمَهُمْ يَتَفَكَّرُونَ“ کے ذریعہ ایسے تمام لوگوں کو غور و فکر کی دعوت
فقیہ بصیرت کا ثبوت دی گئی ہے جو اس کی صلاحیت رکھتے ہیں۔ لیکن اخذ و استنباط یا اجتہاد
میں انھیں غور و فکر متبرہ ہوگا۔ جو تحقیق و تدقّق کرنے والے ہوں اور جنہیں فقیہ بصیرت حاصل ہو جیسا کہ

ان آیتوں سے ظاہر ہے

وَكُورِدُ وَكَوَالِي الرَّسُولِ وَإِلَى
أُولَى الْأَمْرِ نَعْلَمُهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَ
مِنْهُمْ ۖ

اگر اس کو اللہ کے رسول اور اہل علم تک پہنچا
دیتے تو ان میں جو استنباط کیلئے والے ہیں وہ
اس کو سمجھ جاتے۔

فَلَوْلَا نَفَرَ مِن كُلِّ فِرْقَةٍ مِّنْهُمْ
طَائِفَةٌ لِّيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ ۖ
حاصل کرتی۔

دنیوی مصلحت شناسی و معاملہ فہمی کی مزید صلاحیت کا ثبوت
دنیوی مصلحت شناسی کا ثبوت اس آیت میں ہے :

فَقَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ وَكُلًّا
أَتَيْنَاهُكُمْ مَّا وَعَلَّمْنَاهُ ۖ

دہم نے سلیمان (علیہ السلام) کو وہ فیصلہ سمجھا دیا تاکہ
دونوں (داؤد و سلیمان علیہما السلام) کو ہم نے حکم ہو علم دیا تھا۔

علم و فضل میں بحیثیت پیغمبر حضرت داؤد و سلیمان برابر تھے لیکن معاملہ فہمی و مصلحت شناسی
کا وصف حضرت سلیمان میں زیادہ تھا اسی بنا پر آیت میں ان کی خاص فہم کا ذکر ہے۔ واقعہ اس طرز ہے

لے انمل ۶۔ ۷۔ ۸۔ ۹۔ ۱۰۔ ۱۱۔ ۱۲۔ ۱۳۔ ۱۴۔ ۱۵۔ ۱۶۔ ۱۷۔ ۱۸۔ ۱۹۔ ۲۰۔ ۲۱۔ ۲۲۔ ۲۳۔ ۲۴۔ ۲۵۔ ۲۶۔ ۲۷۔ ۲۸۔ ۲۹۔ ۳۰۔ ۳۱۔ ۳۲۔ ۳۳۔ ۳۴۔ ۳۵۔ ۳۶۔ ۳۷۔ ۳۸۔ ۳۹۔ ۴۰۔ ۴۱۔ ۴۲۔ ۴۳۔ ۴۴۔ ۴۵۔ ۴۶۔ ۴۷۔ ۴۸۔ ۴۹۔ ۵۰۔ ۵۱۔ ۵۲۔ ۵۳۔ ۵۴۔ ۵۵۔ ۵۶۔ ۵۷۔ ۵۸۔ ۵۹۔ ۶۰۔ ۶۱۔ ۶۲۔ ۶۳۔ ۶۴۔ ۶۵۔ ۶۶۔ ۶۷۔ ۶۸۔ ۶۹۔ ۷۰۔ ۷۱۔ ۷۲۔ ۷۳۔ ۷۴۔ ۷۵۔ ۷۶۔ ۷۷۔ ۷۸۔ ۷۹۔ ۸۰۔ ۸۱۔ ۸۲۔ ۸۳۔ ۸۴۔ ۸۵۔ ۸۶۔ ۸۷۔ ۸۸۔ ۸۹۔ ۹۰۔ ۹۱۔ ۹۲۔ ۹۳۔ ۹۴۔ ۹۵۔ ۹۶۔ ۹۷۔ ۹۸۔ ۹۹۔ ۱۰۰۔

کہ ایک مرتبہ حضرت داؤد علیہ السلام کے پاس یہ مقدمہ پیش ہوا کہ رات کے وقت ایک شخص کی بکریوں نے دوسرے کی کھیتی کا نقصان کر ڈالا۔ حضرت داؤدؑ نے بکریوں کی قیمت اور کھیتی کے نقصان کا وارنہ کر کے یہ فیصلہ دیا کہ بکریاں کھیت والے کو دیدی جائیں۔ حضرت سلیمانؑ نے حبیب فیصلہ سنا تو فرمایا کہ میرے نزدیک بکریاں کھیت والے کے حوالے کر دی جائیں اور وہ ان سے دودھ اؤن وغیرہ کا فائدہ اٹھاتا رہے اور کھیت بکری والے کے سپرد کر دیا جائے۔ یہاں تک کہ وہ اس کی آبپاشی و دیکھ بھال وغیرہ کر کے پہلے جیسی حالت پہ لے آئے۔ پھر ہر ایک کو اس کا مال واپس کر دیا جائے۔ اس فیصلہ میں چونکہ دونوں کا فائدہ تھا اور نقصان کے تلافی کی شکل بھی تھی اس لیے حضرت داؤدؑ نے اس کو پسند فرما کر اپنے فیصلہ سے رجوع کر لیا۔

رسول اللہ کی حدیث | اجتہاد کے ثبوت میں رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی یہ حدیثیں پچیس کی جاتی ہیں :-

عن معاذ ان رسول اللہ	رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم حضرت معاذ کو جس
صلی اللہ علیہ وسلم یبشہ	وقت بن کا حاکم بنا کر بھیج رہے تھے تو ان سے
الی الیمن قال کیف تصنع	سوال کیا کہ جب کوئی فیصلہ دیتے ہو تو تم
ان عرض لک قضا قال قضی	پاس آئے گا تو کیا کر دو گے؟ جواب دیا کہ اللہ کی
بما فی کتاب اللہ قال فان لم	کتاب میں جو کچھ ہے اس کے مطابق فیصلہ
یکن فی کتاب اللہ قال فنبشہ	کروں گا۔ فرمایا اگر اللہ کی کتاب میں نہ ہو تو؟
رسول اللہ قال فان لم یکن	کہا کہ رسول اللہ کی سنت کے مطابق فیصلہ
فی سنۃ رسول اللہ قال	کروں گا۔ فرمایا اگر رسول اللہ کی سنت میں نہ
اجتہد رأئی ولا اقول فھو	ہو تو یہ کہہ کر اپنی رائے سے اجتہاد کروں گا۔ اھ
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم	اس میں کسی قسم کی کوتاہی نہ کروں گا کہہ کر یہ کر

نہ ابن عربی احکام القرآن ق ۳ - الانبیاء ۶ -

صدری شہ قال الحمد لله رسول اللہؐ خوش ہوئے اور ناخوار خوشی کے لیے میرے
الذی وفق رسولہ رسول اللہؐ سینے پر ہاتھ مارا اور فرمایا اللہ کا شکر ہے جس نے رسولؐ
لہما یرضی رسول اللہؐ کے فرستادہ کو اس بات کی توفیق دی جو اللہ کے رسول کو
پسندیدہ ہے۔

اس حدیث پر بعض لوگوں نے "سند" کے لحاظ سے تنقید کی ہے جس کا جواب ابن قیمؒ و ابن عربیؒ
وغیرہ نے دیا ہے۔ اگر روایتی معیار سے اس کو ضعیف تسلیم ہی کر لیا جائے تو درایتی معیار سے اس
کا ضعف نہیں باقی رہتا۔ قرآن حکیم کی مذکورہ آیات اور رسول اللہؐ کی دوسری حدیثوں سے اسکی
تائید ہوتی ہے مثلاً:

اذا حکم الحاكم فاجتهد ثم حاکم نے جب اجتہاد سے فیصلہ کیا اور درست کیا تو
اصاب فله اجران واذا حکم اس کو دو اجر ملتے ہیں اور اگر غلط فیصلہ کیا تو ایک
فاجتهد ثم اخطأ فله اجرٌ اجر ملتے ہیں۔
دوسری روایت میں ہے:

اذا قضی القاضی فاجتهد فاصاب قاضی نے جب اجتہاد سے فیصلہ کیا اور درست کیا
فله عشرة اجود واذا اجتهد تو اس کو دس گنا اجر ملتا ہے اور اگر غلط فیصلہ
فاخطأ کان له اجرا واجران لکے کیا تو کھرا یا دو گنا اجر ملتا ہے۔
اجر و ثواب کا یہ تفاوت غالباً اجتہاد میں خلوص و محنت کے تفاوت کے لحاظ سے ہے جس کا ذکر
اجتہاد نام و ناقص میں ابھی ہو چکا ہے۔

لے ابو داؤد۔ کتاب الاقضية باب اجتہاد الراے فی القضا۔ لے ابن قیم۔ اعلام الموقعین ج ۱ حدیث معاذ
ابن جبل فی الاجتہاد۔ و ابوبکر ابن عربی۔ احکام القرآن ج ۱۔ نسائے تفسیر کیا آیتھا الذین آمنوا
أَطِيعُوا اللَّهَ الخ۔ لے بخاری ج ۲ کتاب الانتقام باب اجراء الحاکم اذا اجتهد الخ و مسلم ج ۲
کتاب الاقضية باب اجراء الحاکم الخ۔ لے مسند احمد بن حنبل ج ۲ ص ۱۸۰۔

رسول اللہؐ نے بنفس نفیس اجتہاد قرآن وحدیث کے بعد اسلامی قانون کا سرچشمہ بنے ہوئے ہیں۔
 اجتہاد کا دروازہ کھولا زندگی اور ترقی پذیر معاشرے کی رہنمائی کا واحد ذریعہ ہے اور
 ہدایت الہی کی تکمیل کا اہم باب ہے، اس بنا پر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے خود بنفس نفیس اس کا
 دروازہ کھولا اور بیشمار مواقع پر اجتہاد کر کے اس کے نشیب و فراز سے واقف کر دیا، تاکہ بعد کے
 لوگوں کے لیے اور باتوں کی طرح اس میں بھی آپؐ کی زندگی کا نمونہ ثابت ہو۔ لیکن ”وحی الہی“ سے
 آپؐ کا تعلق قائم ہونے اور براہ راست اس سے رہنمائی حاصل کرتے رہنے کی وجہ سے آپؐ کے
 اجتہاد میں خطا و صواب کا احتمال نہیں باقی رہتا بلکہ دین و شریعت کے متعلق جو کچھ آپؐ نے اجتہاد
 کے ذریعہ فرمایا، وہی اس آیت کے عموم میں داخل ہے۔

وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ
 وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا
 جس کو رسولؐ تمہیں دیں اس کو لو، اور جس سے تم کو
 منع کریں اس سے باز آ جاؤ۔

اجتہاد رسولؐ کی ایک مثال | رسول اللہؐ کے اجتہاد کو سمجھنے کے لیے طبیب حاذق کے کام میں غور
 کے ذریعے وضاحت کرنے کی ضرورت ہے جس کی نظر مرض کی قوت، اس کی نوعیت و مریض
 کی عمر جائے رہائش اور موسم تیرد او غذا کی قوت ان کی خاصیت و اثر اور پرہیز و علاج سے متعلق
 تمام باتوں پر مہوتی ہے اور پھر ان کے لحاظ سے وہ بہت سی ان باتوں کی خبر دیتا جن کو لوگ نہیں جانتے
 ان باریکیوں کا احاطہ کرتا جن سے وہ لاعلم ہوتے کبھی وہ امور محسوسہ کو مخفی امور کے قائم مقام
 قرار دیتا ہے۔ مثلاً چہرے کی سرخی اور مسوڑھے سے خون جاری ہونے کو غلبہ خون کی علامت قرار
 دیتا ہے۔ کبھی ملاحت کو بجائے سبب مرض اور دوا کی مخصوص مقدار کو بجائے ازالہ مرض
 قرار دے کر قاعدہ کلیہ وضع کرتا ہے مثلاً جو شخص ظلال دوا یا معجون کو اتنی مقدار نہ استعمال
 کرے گا کہ وہ ہلاک ہو جائے۔ کبھی مرض و مریض کی نوعیت و کیفیت کے پیش نظر دوا یا دوائیں اور
 نئے مرکبات تیار کر کے ان کو مخصوص امراض کے لئے تیر بہ مدت ثابت کرتا ہے، وغیرہ۔

لہ الحشر ۱

ظاہر ہے ان کا مرض کے لیے جو دوا علم مذہبی نہیں یعنی خداقت و مہارت در کاسہ ہے کہ وہ مرین و مرض کے پیش نظر اخذ و استنباط اور ریسرچ و تحقیق کر سکے۔

انسان کی فنی زندگی کا معاملہ جہانی سے کہیں زیادہ باریک اور جذباتی و انتہا پرستی کو قبول کرنے والا ہے اس بنا پر لازمی طور سے اس کے مرض و مریضی دوا و غذا اور پریز و علاج کی نراکتی کو سمجھنے کے لیے فنی خداقت و مہارت کافی نہیں ہے بلکہ فوری شاعری کی بھی ضرورت ہے جن کے ذریعے ان عقیق تاروں کا مکس یا جاسکے جن کو چھوڑے بغیر زندگی کے "سازشیں" "سوز" نہیں پیدا ہوتا اور بہت سے فتنے خاموش رہتے ہیں۔ پھر زندگی خود زندگی سے گریز ہی بنتی اور تمدن خود تمدن کا دشمن ثابت ہوتا ہے۔

شعورِ نبوت کے ذریعے یہ نورانی شے عین صرف شعورِ نبوت کو حاصل ہیں جن کے ذریعے رسول اللہ کا اجتہاد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اجتہاد فرماتے تھے۔ شعورِ نبوت سے مراد علم و حکمت کا نور اور فہم و ادراک کا وہ کمال ہے جو نبوت کے خلقی و جہان و داخلی شعور کا نتیجہ اور اس کے لیے لازم ہے۔ یہ "شعور" علم و ادراک کا نہایت اوج و محفوظ اور ہر قسم کی آمیزش سے پاک قدیمہ سمجھا جاتا ہے، پھر اس کو یہ قوت بھی حاصل ہے کہ برتر شعور یا نور سے تعلق جوڑ کر خارجی و کسب فیض کرے اور "وحی الہی" کی شکل میں وہ علم و ادراک پیش کرے جن کا تعلق خارجی و ماورائی حقیقت سے ہے۔ شعورِ نبوت کی مزید بحث راقم کی کتاب "حدیث کا درایتی معیار" میں دیکھنا چاہیے۔

اسی حالت میں لازمی طور سے شعورِ نبوت کے ذریعہ اخذ و استنباط اس اجتہاد کی بلندی و برتری یا اجتہاد دوسروں کے اجتہاد سے بلند و محفوظ ہوتا ہے کیونکہ برتر شعور یا نور سے تعلق قائم ہونے کی وجہ سے اصلاح و وضاحت کا سلسلہ جاری رہتا ہے جو دوسروں کے اجتہاد کو میسر نہیں ہے۔ اسی بنا پر حضرت عمرؓ فرمایا۔

ایھا الناس ان السی ای انما اے لوگو! رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی

کان من رسول اللہ صلی اللہ علیہ
وسلم کان مصیبا ان اللہ کان
یرید ما ناهونما الذین والتکفب
رئے سائباد درست اس لیے ہوتی تھی
کہ اللہ آپ کو دکھانا تھا، ہماری رائے ظن
اور تکلف ہے۔

اصلاح و وضاحت کی صورت مثلاً:

اصلاح و اضافہ کی صورت

ایک مرتبہ حضرت غزالی نے غلبہ نے "ظہار کے بارے میں

آپ سے سوال کیا تو آپ نے جواب میں فرمایا:

ما اراک الا قد حرمت علیہ
رسول اللہ کی یہ رائے عرب کے مروجہ قانون کے مطابق درست تھی کہ اس میں ظہار کے
بعد ہمیشہ کے لیے حرمت ثابت ہوتی تھی۔ لیکن اس قانون میں اصلاح و اضافہ کی ضرورت تھی اس
بنار پر قرآن حکیم کی آیتیں ظہار سے متعلق نازل ہوئیں جن کا خلاصہ یہ ہے کہ اگر کوئی شخص اپنی
بیوی کو مل کے مشابہ قرار دے تو وہ اس کے لیے ہمیشہ نہیں بلکہ اس وقت تک حرام ہے جب تک
کفارہ نہ دے اور کفارہ دو مہینہ کے لگانا روزے رکھنا یا طاعت نہ ہونے کی صورت میں ساٹھ
مسکینوں کو کھانا کھلانا ہے۔ عام طور پر مشابہت ماں کی پشت کے ساتھ دی جاتی تھی جیسے امت
علی کظہو امی (تو مجھ پر ایسی ہی ہے جیسے ماں کی پیٹھ) اس بنا پر یہ ظہار کے ساتھ مشہور
ہے ورنہ پشت کے علاوہ کسی ایسے عضو کے ساتھ مشابہت دی گئی جس کا دیکھنا منع ہے
تو وہ بھی ظہار کے حکم میں ہوگا۔

آیتیں یہ ہیں جن میں اصلاح و اضافہ ہے۔

الَّذِي يُظَاهِرُ مِنْكُمْ مَنْ
نَسَا مِنْهُمَا مَنْ أَهْلَتْهُمْ
تم میں سے جو لوگ اپنی عورتوں سے ظہار کریں
داں سے مشابہت دیں، تو وہ ان کی ماں

لہ ابدائد۔ کتاب الاقضية باب فی قنار القامی اذا اخطأ۔

لہ قامی شمار اللہ پانی تھی۔ تفسیر منہری پ ۲۸-۲۹۔

اِنْ اُتَّهِتُمْ اِلَّا اَنْتِ وَلَدْنَهُمْ
 وَلَا تَنْهَهُمْ لِيَقُولُوا مَنكَرًا مِّنَ الْقَوْلِ
 وَذُرُّوهُمْ اِنَّ اللَّهَ لَعَفُوٌّ غَفُورٌ
 وَالَّذِينَ يُظَاهِرُونَ مِن نِّسَابِهِمْ
 ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا فَتَحْمِلُهُ
 الْعُقُبُ مِنْ قَبْلِ اَنْ يَّيْمَسَا ذَٰلِكُمْ
 وَيُخْلِفُونَ بِهِ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ
 خَبِيرٌ فَمَنْ لَّمْ يَجِدْ فَصِيَامُ
 شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ مِنْ قَبْلِ
 اَنْ يَّيْمَسَا فَمَنْ لَّمْ يَسْتَطِعْ
 فَاِطْعَامُ سِتِّينَ مِسْكِينًا ذَٰلِكَ
 لِيَتُوبَ عَنْوَا بِاللَّهِ وَمَا سُوِّا
 وَتِلْكَ اَحْكَامُ اللَّهِ وَلِلَّهِ الْفَتْحُ
 عَذَابُ الْاَلِيمِ

نہ جو جائیں گی ان کی مائیں وہی ہیں جنہوں نے
 ان کو پیدا کیا وہ یہ کہہ کر نہایت یہودہ اور
 جھوٹی بات کے مرتکب ہوتے ہیں۔ اللہ معاف
 کرنے بخشنے والا ہے اور جو لوگ اپنی عورتوں
 سے ظہار کریں۔ پھر اس سے رجوع کریں جو انھوں
 نے کہا تھا تو با تھ لگانے سے پہلے ایک غلام
 آزاد کرنا ہے اس سے تم کو نصیحت ہوگی،
 اور اللہ تمہارے کاموں کی خبر رکھتا ہے پھر جو
 کوئی غلام نہ پائے تو با تھ لگانے سے پہلے
 دو مہینے کے لگاتار روزے رکھے جو یہ بھی
 نہ کر سکے تو ساٹھ مسکینوں کو کھانا دے یہ
 حکم اس لیے ہے کہ تم اللہ اور اس کے رسول کے
 تابع رہو جو اللہ کی مقررہ حد میں
 اور کافروں کے واسطے دردناک عذاب ہے۔

اس موقع پر یہ بحث ہے کہ نزول وحی کے زمانہ میں اجتہاد کی ضرورت
 ایک ہے سو بحث | کیا تھی؟ یا رسول اللہؐ ماوراء الاجتہاد تھے بھی یا نہیں؟ اگر مابعد الاجتہاد تھے
 تو آپؐ سطح نبوت سے اجتہاد کرتے تھے یا سطح اجتہاد سے کرتے تھے؟ متقدمین کی کتابوں میں یہ بحثیں
 موجود ہیں لیکن ہمارے نزدیک امام شریعتؒ کی رائے اس سلسلے میں زیادہ صاحب ہے۔ وہ کہتے ہیں:

واصحاب الاقاويل عندها انه
 عليه السلام فيما كان يفتي به
 ہمارے نزدیک سب سے زیادہ صحیح قول
 یہ ہے کہ رسول اللہؐ کو جب کوئی اجتہاد پیش

من: لعوارث التی لیس
 فیہا وحی منزل کان یلتظر
 الوحی الی ان تمضی مدۃ الانتظار
 ثم کان یعمل بالوحی والاجتهاد
 ویبین الحکم بہ فاذا اقر علیہ
 کان ذلک حجة قاطعة للحکم

رسول اللہ کی سطح نبوت و سطح اجتہاد میں حد فاصل قائم کرنا نہایت دشوار ہے اگر بالفرض قائم بھی ہو جائے تو نتیجہ کے لحاظ سے کوئی فرق نہ ہوگا۔ عملی لحاظ سے دونوں سطحوں کے اجتہاد کا یکساں حکم ہوگا، پھر خواہ مخواہ کے لیے ذہن کو اس قسم کی بحثوں میں الجھانے سے فائدہ کیا ہے؟ شعور اجتہاد کے ذریعے رسول اللہ کے علاوہ دوسرے لوگوں کا اجتہاد شعور اجتہاد کے ذریعے دوسروں کا اجتہاد ہوتا ہے جس کی تعریف یہ کی جاسکتی ہے۔

ملکۃ یقتد ربھا علی استنباط ایسا "ملکہ" کہ جس کے ذریعہ اصل سے نزع الحکم الشرعی المفہومی من الاصل۔ کا شرعی حکم استنباط کرنے پر قدرت حاصل ہو۔ اس شعور کی تکوین شعور عقل اور شعور قلب دونوں کے "آمیزہ" سے ہوتی ہے۔ عقل کی طرح قلب بھی شعور رکھتا ہے جس کے کئی درجے ہیں مثلاً:

فراست: وہ درجہ جس کے ذریعہ انسان بعض ظاہری علامتوں کو دیکھ کر صحیح نتیجہ تک پہنچتا ہے۔

کشف: وہ درجہ جس میں حسب مراتب انسان کے احوال و دیگر مقائق منکشف ہوتے ہیں۔
 اہام: وہ درجہ جس میں غیبی فیہ سے خود بخود علم و ادراک کا اظہار ہوتا ہے۔

قرآن حکیم نے کئی جگہ شعور قلب کو تعقل کے بجائے تفقہ سے تعبیر کیا ہے جس سے ظاہر ہے کہ

ابوبکر محمد بن احمد بن ابی یوسف السرخسی۔ اصول بخاری الجوز ثانی فی بیان ہر نفیۃ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔

لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا ۖ

ان کے پاس :ں ہیں جو سمجھتے نہیں ہیں۔

ان کے دلوں پر مہر کا دی گئی ہے کہ وہ نہیں سمجھتے ہیں۔

شعورِ نبوت کی قائم مقامی

در اصل شعورِ اجتہاد شعورِ نبوت کے قائم مقام ہے۔ ختمِ نبوت پر یہ سلسلہ اس وقت ختم کیا گیا جبکہ شعورِ اجتہاد اس کی قائم مقامی کے قابل بن گیا۔ یعنی اُس میں اس درجہ خشکی، توانائی اور خود اعتمادی پیدا ہو گئی کہ زندگی و معاشرہ کے مسائل حل کرنے کے لیے بار بار آسمان کی طرف نظر اٹھا کر دیکھنے کی ضرورت نہ رہ گئی (عیدیا کہ ختمِ نبوت سے قبل رسولِ ادب نبی کے ذریعے آسمانی ہدایت کا انتظار رہتا تھا)۔ بلکہ وہ خود غور و فکر اور تلاش و جستجو سے یہ مسائل حل کرنے لگا۔

شعورِ اجہا کے فیصلے لیکن زندگی و معاشرے کا تجربہ رکھنے والے ماہرین و مفکرین اس خالص وجہ آمیز نہیں ہوتے حقیقت یہ کہ شعورِ عاقل و شعورِ قلب کے فیصلے و نتائج طبعی خصوصیات و بشری کمزوریوں سے خالص اور بے آمیز نہیں ہوتے بلکہ حسی تجربات، رسمی رجحانات اور وضعی حالات بھی ان دونوں میں اس قدر پیوست ہوتے ہیں کہ کئی طور پر ان کو کسی وقت جدا نہیں کیا جاسکتا۔

یسی حالت میں لازمی طور سے شعور، اجتہاد و جس کی تکوین میں ان دونوں کی آمیزش ہے، کے فیصلے

۱۔ الاعتراف ص ۷۲ ۲۔ المُنْتَهِقین ص ۱۸ ۳۔ عقل، قلب اور ان کے عجائبات وغیرہ پر تفصیلی بحث اور قدیم و جدید ماہرین و مفکرین کے اقوال کے لیے ملاحظہ ہو راقم الخروء کی کتاب "الاعتراف" دور کا ساز گاری ہی منظر اور "تہذیب کی تشکیل جدیدہ جو نزوۃ المصنفین و ہلہ سے شائع ہو چکی ہے۔

نمبر ۱۹

۲۴۳

زندگانی نہ اکیلا نہ بال، وہ بے آمیزہوں گے اور زندگی و معاشرے کے مسائل حل کرنے کے لیے اس کو آزاد خود مختار چھوڑنے کی اجازت ہوگی بلکہ ہر مٹھ و دھن پر اس کے لیے ایک بلند و برتر رہنما کی تلاش و ضرورت ہوگی کہ جس کی رہنمائی میں حق و تقدیر اپنے فیصلے و نتائج میں ٹکھار، جلا رہ پیدا کر سکے اور جس کا دامن عصمت اس کی تردا منی کے لیے خدایہ نجات بن سکے۔

نمبر نبوت کی رہنمائی یہ "رہنما" شعور نبوت ہے کہ ان انوں کی دنیا میں اس سے زیادہ کسی اور کے خالص و بے آمیزہ ہونے کی ضمانت نہیں ملتی۔ اس شعور سے رہنمائی حاصل کرنے کا براہ راست سلسلہ ختم نبوت کے ساتھ اگرچہ ختم ہو گیا لیکن اس سے حاصل شدہ علم و ادراک کی دونوں قسمیں موجود و محفوظ ہیں۔

(۱) وہ علم و ادراک جو بہتر شعور یا نور سے تعلق جوڑ کر شعور نبوت نے حاصل کیا ہے جس کا تعلق خارجی و مادی حقیقت سے ہے اس کا اصطلاحی نام "قرآن" ہے۔

(۲) وہ علم و ادراک جو نبوت کے خالق و جہان و داخلی شعور کا نتیجہ اور "قرآن" کی معنوی و الٰہی سے اخذ و استنباط کیا ہوا ہے اس کا اصطلاحی نام "حدیث" ہے۔

اسلام کے قاضی نظام میں شعور اجتہاد کے اصل رہنما ہی دو ہیں جن کی رہنمائی میں وہ شعور نبوت کی قائم مقامی کا شرف حاصل کرتا اور اپنی پاک دامن کے لیے رفوگری کا سامان مہیا کر کے فائز المرام ہوتا ہے۔

(باقی)